

ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΓΛΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΟΥ
LEICESTER STANHOPE
1824—1826

Ἡ ἐμφάνισις τῆς τυπογραφικῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐλευθερουμένης Ἑλλάδος ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ σήμερον Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, τοῦ ὁποίου τὴν ἱστορίαν ἐξέθεσα εἰς προηγουμένην μελέτην ἐν τῇ Ἀρμονίᾳ (1901, σελ. 135 καὶ 145 ἐ.). Κατὰ τὰ δύο ἐπόμενα ἔτη τοῦ Ἀγῶνος τὸ παράδειγμα τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως ἀπεμιμήθησαν αἱ τοπικαὶ ἀρχαὶ Ψαρῶν, Ὑδρας καὶ Ἀθηνῶν, ὅπου κατὰ τὸ 1822 καὶ 1823 ἐκ τοῦ προχείρου κατεσκευάσθησαν μικρὰ τυπογραφεῖα. Αἱ ἐργασίαι ὅμως αὐτῶν περιορίζοντο εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἐντύπων καὶ τινων προκηρύξεων, οὐδὲν δὲ γνωρίζομεν βιβλίον ἢ φύλλον ἐφημερίδος τινὸς ἐκδοθέντα κατὰ τὰ δύο ἀνωτέρω ἔτη ἐν Ἑλλάδι, ἐκτὸς τῶν ὀλίγων ἐν Καλάμαις τὸ 1821 καὶ Κορίνθῳ 1822, τὰ ὅποια ἐμνημόνευσα εἰς τὴν προηγουμένην μελέτην μου (σελ. 137, 138 καὶ 140). Ὁ λόγος τῆς τοιαύτης ἀκαρπίας ἔγκειται τὸ μὲν ἐν τῇ ἀτελεῖ κατασκευῇ τῶν τυπογραφείων, τὸ δὲ ἐν τῇ ἀθεοπαίῳ καὶ ἐκρύβῳ τῶν πραγμάτων καταπτάσει, ἥτις δὲν ἐπέτρεπεν, ἢ μᾶλλον δὲν ἐπῆνεγκεν εἰσέτι τὴν περισυλλογὴν τῶν διανοητικῶν τοῦ ἔθνους δυνάμεων, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ κατ' ἐξοχὴν εἰρηνικοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ τυπογράφου. Προχωροῦντος τοῦ χρόνου ἐξέλιπον τὰ ἐμπόδια ταῦτα, καὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1824 παρατηροῦμεν μεγάλην ὥθησιν, μεγάλην δραστηριότητα ὡς πρὸς τὴν τυπογραφίαν. Σχεδὸν συγχρόνως εἰς τέσσαρας, πέντε πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἰδρύονται τυπογραφεῖα, ἐκδίδονται ἐφημερίδες, ἐκτυποῦνται βιβλία, καὶ δὲν εὐρίσκομεν ἄλλην ἐξήγησιν διὰ τὴν τοιαύτην πλήμμυραν, ἢ τὴν ἐπικρατήσασαν τότε βεβαιότητα, ὅτι ὁ Ἀγὼν δὲν θὰ ἀπέβαινε πλέον εἰς μάτην, ὅτι ἀνέστη ἐκ τῶν φλογῶν ὁ

Φοίνιξ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὐτινος ἡ αἴγλη ἔλαμπεν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ προσεῖλκε πανταχόθεν συναγωνιστάς, οὐχὶ μόνον μαχίμους, ἀλλὰ καὶ ἐπικούρους τούτων διὰ τῶν ὀπλῶν τῆς διανοίας συναγωνιζομένους.

Τοιοῦτος ἦτο καὶ ὁ Ἀγγλος συνταγματάρχης Leicester Stanhope, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος ἡ περὶ τὸ 1824 ἔτος παρατηρηθεῖσα ἐξάπλωσις τῆς τυπογραφίας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Στάνχωπ εἶχε δώσει ἤδη ἐν Ἰνδίαῖς δείγματα τῆς ἱκανότητός του, διοργανώσας ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν καὶ ἰδρύσας ἀνεξαρτήτους ἐφημερίδας. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦλθε συνοδεύων τὸν λόρδον Βύρωνα καὶ ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐν Λονδίνῳ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου, ἔχων τὴν ἰδιαιτέραν ἐντολήν, νὰ διοργανώσῃ ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν, ἐγκαταστήσῃ ταχυδρομικὴν συγκοινωνίαν καὶ προκαλέσῃ τὴν ἰδρυσιν ἀελευτέρου τύπου», κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐκφρασιν, ἥτοι ἀνεξαρτήτων πολιτικῶν ἐφημερίδων. Καὶ ἀπέτυχεν μὲν ὡς πρὸς τὰς δύο πρῶτας ἐντολάς, ἔνεκα ἐλλείψεως μέσων καὶ ἄλλων ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν, ἐπέτυχεν δὲ πληρέστατα εἰς τὴν ἰδρυσιν ἐφημερίδων. Τὰς ἐνεργείας του περιέγραψε διὰ σειρᾶς ἐκθέσεων πρὸς τὸν ἐν Λονδίνῳ πρόεδρον τοῦ Κομιτάτου, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον *Greece, during Lord Byron's residence in that country 1823 and 1824, Paris 1825*, μετεφράσθησαν δὲ καὶ γαλλιστὶ καὶ γερμανιστὶ (*Weimar 1826*) καὶ περιέχουσι πλῆθος πληροφοριῶν περὶ τοῦ τότε ἐν Ἑλλάδι τύπου, περὶ τοῦ ὁποῖου ὀλίγιστα μόνον ἀναφέρουσιν ἅπαντες οἱ ἄλλοι οἱ γράψαντες περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως. Διὰ τὰς παραπομπὰς μετεχειρίσθη τὴν γερμανικὴν ἐκδοσιν.

Φθάσας μετὰ τοῦ Βύρωνος εἰς Κεφαλληνίαν, ὁ Στάνχωπ προεπορεύθη αὐτοῦ εἰς Μεσολόγγιον, ὅπου κατέφθασε τῇ 1 Δεκεμβρίου 1823, καὶ ἐπελήφθη ἀμέσως τῆς φροντίδος διὰ τὴν ἰδρυσιν ἐφημερίδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ ἐν Λονδίνῳ Κομιτάτον ἔστειλε καὶ τέσσαρα πιστήρια, ἥτοι δύο λιθογραφικὰ καὶ δύο τυπογραφικὰ μετὰ τῶν ἀναγκασιούτων στοιχείων. Ἀλλὰ τὸ ἐλληνικὸν πλοῖον, τὸ μετακομίζον αὐτὰ ἐκ Κεφαλληνίας, συνελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἐκρατήθη ἐν Πάτραις ἐπὶ τινὰς ἐβδομάδας (ἐπιστολὴ ἐκ Μεσολογγίου 31 Δεκ. '23). Ἐν τούτοις ὁ Στάνχωπ ἀφικόμενος εἰς Μεσολόγγιον εὗρεν ἐκεῖ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Μαυροκορδάτου, τὸ διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Π. Πατρικίου, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορία ἐν ἐκτάσει ἐξετέθη ἐν τῇ περὶ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου μελέτῃ μου (ἐνθ' ἄνωτέρῳ σελ. 143). Τοῦτο μετεχειρίσθη ὁ Στάνχωπ προσωρινῶς διὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς ἐφημερίδος του. Ἀλλ' ἤδη κατὰ

τὴν ἐκτύπωσιν τῆς προκηρύξεως ἀπήντησε δυσχερείας, τοῦ τυπογράφου ἀρνηθέντος τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ κειμένου οἷον τὸ συνέταξεν ὁ Στάνχωπ, καὶ οὗτος διηγεῖται παραπονούμενος, ὅτι ἐκεῖνος ἦτο ὁ μόνος ἐν Μεσολογίῳ γνωρίζων τὴν τυπογραφικὴν τέχνην, ἔχων καὶ συμφέρον ὅπως μὴ διδάξῃ αὐτὴν ἄλλον τινα (ἐπιστ. 23 Δεκ. '23). Φαίνεται ὁμοίως, ὅτι ἡ ἄρνησις τοῦ τυπογράφου ἐγένε κατ' ἐμπνευσιν, εἰ μὴ κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, διότι μαυθάνομεν ἐκ μεταγενεστέρως συνδιαλέξεώς τινος μεταξὺ τοῦ Στάνχωπ, τοῦ Βύρωνος καὶ τοῦ Μαυροκορδάτου, ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι δὲν συνεμερίζοντο οὐδόλως τὰς ιδέας τοῦ πρώτου περὶ ἐλευθέρου τύπου. Ὁ δὲ Ἀγγλος συνταγματάρχης ὑπερενίκησε τὰς ἀντιστάσεις καὶ ἡ προκήρυξις τῆς ἐφημερίδος «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» ἐξεδόθη τῇ 18 Δεκεμβρίου 1823, ὑπογεγραμμένη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἰακώβου Μάιερ καὶ συνοδευομένη διὰ συστατικῆς ἐντύπου ἐπιστολῆς ἰδιοχείρως ὑπογεγραμμένης ὑπὸ τοῦ Leicester Stanhope (ἐπιστ. 20 Δεκ. '23). Ἀπὸ δὲ τῆς 1 Ἰανουαρίου 1824 ἀρχοῦνται τακτικῶς δις τῆς ἐβδομάδος ἐκδιδόμενα τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ», ἡ πρώτη ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἐφημερίς, μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν ἀποπειραν τῆς Σάλπιγγος τῶν Καλαμῶν τῷ 1821. Κατάλογον χρονολογικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων ἔχω δημοσιεύσει ἄλλοτε ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοσιογραφία 1791—1836» ἐν τῇ «Ἐθνικῇ Ἀγωγῇ» (1900 σελ. 345 καὶ 354 ἐ.), εἰς ὃν καὶ παραπέμπω διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν ἐφημερίδων. Τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τοῦ δόκτωρος Μάιερ ἐν Μεσολογίῳ, ὡς πρώτη ἐκ τοῦ τόπου τῆς Ἐπαναστάσεως ἐφημερίς, ἔχουσι μεγάλην σπουδαιότητα ὡς πηγὴ ἱστορικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ τούτου ἕνεκα μετετυπώθη ἅπαν τὸ κείμενον αὐτῶν, οὐχὶ ὁμοίως πανομοιότυπως, ἐν ἔτει 1840 ἐπιμελεῖται Κ. Ν. Λεβίδου. Πρὸς δὲ συνδέονται ἀδιαρρήκτως μετὰ τῆς ἐνδόξου ἱστορίας τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἐγένεν οὕτως ἡ ἐφημερίς αὕτη ἡ γνωστοτάτη ὅλων τῶν κατὰ τὸν Ἀγῶνα ἐκδοθεισῶν. Τὸ σχῆμα τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» εἶναι μικρόν, ὕψους μόλις 25 ἑκατοστῶν, ἕκαστον δὲ φύλλον ἔχει τέσσαρας σελίδας. Ἡ ἐκδοσις ἐξηκολούθει τακτικωτάτη δις τῆς ἐβδομάδος, οὕτως ὥστε τὸ μὲν πρῶτον ἔτος 1824 περιλαμβάνει 106 ἀριθμούς, τὸ δὲ δεύτερον 105. Κατὰ τὸ τρίτον ἔτος ἐπῆλθεν ἡ καταστροφὴ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰβραήμ, μεσοῦντος Φεβρουαρίου 1826, κατὰ τῆς πολιορκουμένης πόλεως ἐκφρενδονισθεῖσα βροχὴ ὀβίδων διέρρηξε καὶ τὸ αἰκημα τῆς τυπογραφίας, ὅθεν ἐπὶ τινὰ ἐβδομάδας ἐστάθη ἀδύνατος ἡ ἐκδοσις τῆς ἐφημερίδος. Παρ' ὅλα

ταῦτα ὁ συντάκτης καὶ ὁ τυπογράφος κατώρθωσαν νὰ ἐπισκευάσωσι τὰ βλαβέντα, καὶ ἐξέδωσαν τῷ Σαββάτῳ 20 Φεβρουαρίου 1826 τὸ ὑπ' ἀριθ. 11ον—15ον φύλλον ἐκ σελίδων 6, σκοπεύοντες νὰ ἐξακολουθήσωσι τακτικῶς τὴν ἐκδοσιν τῆς ἐφημερίδος. Τὸ κατόρθωμα τοῦτο εἶναι δείγμα τῆς μεγάλης ἐκείνης ἀφοσιώσεως εἰς τὸ καθήκον, διὰ τῆς ὁποίας διέπρεψαν ὅλοι οἱ γεναῖοι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου καὶ κατέστησαν ἀθάνατον τὸ ὄνομά των καὶ ἐκλάμπον μεταξὺ τῆς ἀνδρείας γενεᾶς τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος. Δυστυχῶς αἱ προσπάθειαι τῶν ἐκδοτῶν πρὸς συντήρησιν τῆς ἐφημερίδος δὲν ἐστέφθησαν δι' ἐπιτυχίας· νέα ὅβρις τῶν τουρκικῶν τηλεβόλων κατέστρεψεν ἐντελῶς τὸ τυπογραφεῖον καὶ τὸ ῥηθὲν φύλλον ἔμεινε τὸ τελευταῖον τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» (ἴδε ὑποσημείωσιν Λεβίδου εἰς τὸ τέλος τῆς μετατυπώσεως). Τῇ 10 Ἀπριλίου 1826 οἱ πολιορκούμενοι ἀπελπίσαντες ἐπεχείρησαν τὴν ἐνδοξὴν ἱστορικὴν ἐξοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν «ἐπέσεν ἐπὶ τῶν σωρῶν τῶν νεκρῶν συναγωνιστῶν του καὶ ὁ ἀγαθὸς συντάκτης καὶ φιλέλλην Ι. Ι. Μάγερ» (Ι. Φιλήμων, Ἰστ. ἐξέτασις πολιτ. ἐφημ., ἐν τῷ «Χρόνῳ» Ναυπλίου 1833 ἀριθ. 2).

Ὁ Στάνχωπ εἶχε σκοπὸν νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἐφημερίδα διγλωσσον, ἐλληνιστί καὶ ἰταλιστί, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν ἐκ Λονδίνου ἀποσταλέντων πιστηρίων ἐματαιώσε τοῦτο (ἐπιστ. 18 καὶ 31 Δεκ. '23), καὶ τὰ «Χρονικά» ἤρχισαν ἐκτυπούμενα εἰς ἐλληνικὴν μόνον γλῶσσαν ἐν τῷ πιστηρίῳ τοῦ Μαυροκορδάτου ὑπὸ τοῦ τυπογράφου Παύλου Πατρικίου, ὡς ἄλλοτε ἀπέδειξα. Ὡς συντάκτης εἶχε προσληφθῇ ὁ Ἑλβετὸς ἱατρός Ι. Μάγερ, τὸν ὁποῖον ὁ Στάνχωπ εἶχεν εὑρεῖ ἐν Μεσολογγίῳ ἀσχολούμενον εἰς τὰ τῆς τυπογραφίας τοῦ Μαυροκορδάτου. Τὸ ὑπὸ τῶν Τούρκων αἰχμαλωτισθὲν πλοῖον τὸ φέρον μεταξὺ ἄλλων ἀποσκευῶν καὶ τὰ τέσσαρα πιστήρια, παρεδόθη μόλις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰανουαρίου 1824 καὶ ἔφθασεν εἰς Μεσολόγγιον. Ἀλλ' ὅμως ἡ σύστασις τοῦ πιστηρίου ἦτο δυσχερής, ἐνεκα ἐλλείψεως ἱκανῶν τεχνιτῶν (ἐπιστ. 24 Ἰαν. '24), καὶ μόνον ἀπὸ τῆς 20 Ἀπριλίου 1824 ἤρχισεν ἡ δι' αὐτοῦ ἐκτύπωσις τῶν «Χρονικῶν». Οὕτως ἔχομεν ἐν Μεσολογγίῳ δύο τυπογραφεῖα ἐπὶ ἓν ἔτος. ἦτοι μέχρι τοῦ Ἀπριλίου 1825, ὅτε ὁ Μαυροκορδάτος ἀναχωρῶν παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ γαλλικῆς προελεύσεως πιστήριόν του μετὰ τοῦ τυπογράφου Πατρικίου.

Ποῖος δὲ ἦτο ὁ ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ πιστηρίου ἐργαζόμενος τυπογράφος; Τὰ «Χρονικά» κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῶν ἔτος 1824 δὲν ἀναγράφουσι τοιοῦτον. Εἶδομεν δ' ἄνωτέρω, ὅτι ὁ Στάνχωπ εὑρέθη ἐν ἀμνηχα-

νίχ' ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς μόνου τυπογράφου ἐν Μεσολογγίῳ, ἐν ἄλλῃ δὲ ἐπιστολῇ (ἀπὸ 7 Φεβρ. '24) ἀναφέρει, ὅτι θέλει ζητήσῃ τοιοῦτον ἐκ Μερίτης, ὅπου ὁ Ἀμερικανὸς ἱεραπόστολος Wilson εἶχε συστήσῃ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον. Δὲν γνωρίζω, πόθεν εὗρέθη ὁ ἄνθρωπος, τὸν ὁποῖον ὀλίγον μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Στάνχωπ ἀπαντῶμεν ἐργαζόμενον ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ πιεστηρίου. Εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ ἀγγλικοῦ Κομιτάτου δίδει καὶ ἀπολογισμὸν τῆς διαχειρίσεως τῶν χρημάτων, εὗρισκομεν δὲ ἐκεῖ τὸ ἐξῆς ποσόν: Χάρτης διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ συντάγματος λίρας 10. Ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου τούτου σφύζονται εἰς τὰς ἐνταῦθα βιβλιοθήκας, ἐξ ὧν ἀντέγραψα τὸν τίτλον ὡς ἐξῆς: «Προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος καὶ σχέδιον ὀργανισμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῆς, ἀμφοτέρω ἐπιδιωρθωμένα καὶ ἐπικυρωμένα ὑπὸ τῆς δευτέρας ἐθνικῆς νομοθετικῆς τῶν Ἑλλήνων συνελεύσεως ἐν Ἀστρεῖ. Οἱς ἔπονται τὸ πολιτικὸν σύνταγμα τῆς Βρετανίας καὶ τὸ τῶν Ἡνωμένων Ἐπικρατειῶν τῆς Ἀμερικῆς μετὰ τῆς διατυπώσεως τοῦ συνεδρίου αὐτῶν, ἐξ ἀγγλικῶν καὶ γαλλικῶν συγγραμμάτων μεταφρασθέντα ὑπὸ Α. Πολυζωίδου. Ἐξεδόθησαν νῦν πρῶτον τύποις καὶ ἀναλώμασι Δ. Μεσθενέως, πρὸς χρῆσιν κοινὴν καὶ ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων. Ἐν Μεσολογγίῳ 1824» 8ον σελ. ς' 132.—Εἶναι δὲ ἐκτετυπωμένον διὰ τῶν νέων καὶ καθαρῶν ἀγγλικῶν στοιχείων, καὶ τοῦτο δίδει ἡμῖν ἐπιχείρημα πρὸς καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου διὰ πρώτην φορὰν ἀπαντῶμεν τὸν τυπογράφον Δημήτριον Μεσθενέα. Ὁ ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη ἐπικήδειος λόγος εἰς τὸν Βύρωνα, ἀποθανόντα τῇ 7 Ἀπριλίου 1824, ἐξετυπώθη διὰ τοῦ παλαιότερου γαλλικοῦ πιεστηρίου, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐξεδίδοντο καὶ τὰ «Χρονικά» μέχρι τῆς 16 Ἀπριλίου 1824. Ἐπομένως μέχρι τῆς ἡμέρας ταύτης τὸ ἀγγλικὸν πιεστήριον δὲν ἦτο ἀκόμη ἑτοιμὸν πρὸς ἐργασίαν, καὶ τὸ Πολίτευμα ἐξεδόθη μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην. Τὸ δὲ ὅτι ἡ ἐκδοσις αὐτοῦ ἐμελεῖτο ἤδη πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Στάνχωπ ἐκ Μεσολογγίου κατὰ Φεβρουάριον μῆνα 1823, πείθει ἡμᾶς, ὅτι ἡ πρὸς ἐκτύπωσιν τοῦ βιβλίου ἐργασία ἤρχισεν ἀμέσως μετὰ τὴν τελείαν ἐγκατάστασιν τοῦ ἀγγλικοῦ πιεστηρίου περὶ τὴν 20 Ἀπριλίου 1824 ὅτι εἶναι τοῦτο τὸ πρῶτον ἔργον αὐτοῦ, ἐν ταύτῃ δὲ περιπτώσει ἔχομεν τὸν Μεσθενέα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐργαζόμενον ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου τούτου καὶ εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τῶν «Χρονικῶν» ἀπὸ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 32 φύλλου διαδεχόμενον τὸν Π. Πατρίκιον. Καὶ ἄλλο τι ἔτι βιβλιάριον ὑπάρχει προῖόν τοῦ ἀγγλικοῦ τυπογραφείου καὶ φέρον τὸ

ὄνομα τοῦ Μεσθενέως, πρὸς τούτοις δὲ καὶ χρονολογίαν, τοῦ ὁποίου τὸν δυσαναλόγως πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ φυλλαδίου μακρὸν τίτλον ἀντέγραψα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐνταῦθα ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας, ἥτοι· «Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ Σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διατρεζάντων ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ πρώτου διοικητοῦ ταύτης ἱππέως Ἀφεντούλιεφ μέχρι τῆς σήμερον. Ἐν ἧ ὡς πρόλογος μὲν χρησιμεύει ἡ γνωστοποίησις τοῦ γενικοῦ καὶ μερικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κρητικοῦ λαοῦ καὶ τῶν θριάμβων τοῦτου ἀφ' οὗ καθωπλίσθη μέχρι τῆς ἐκπτώσεως τοῦ ῥηθέντος Ἀφεντούλιεφ, ὡς ἐπίλογος δὲ ἐκείνη τοῦ περὶ ἐλπίδος καὶ τρόπου τῆς ἀνορθώσεώς του ἐκ τῶν ἐνεστώτων αὐτοῦ δεινῶν. Ὑπὸ . . . Π. Νικολαΐδου, γράψαντος τὸ τέταρτον ἔτος τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ κατὰ μῆνα Μάιον φθίνοντα. Μεσολογγίον. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Δημητρίου Μεσθενέως. 1824» 8ον σελ. 20. — Τὸ ῥηθέν· «γράφαντος κατὰ μῆνα Μάιον» αἶρει πᾶσαν τυχούσαν ἀμφιβολίαν, διότι κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐξετυποῦντο καὶ τὰ «Χρονικὰ» διὰ τοῦ αὐτοῦ τυπογραφείου, ἐπομένως καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τυπογράφου Δημητρίου Μεσθενέως. Ἀμφιβολία τις θὰ ἐχώρει μόνον διὰ τὸ ἔτος 1824. Ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1825 εἰσέρχονται τὰ «Χρονικὰ» εἰς τὸ δεύτερον ἔτος αὐτῶν, καὶ ἔκτοτε εἰς τὸ τέλος ἐκάστου φύλλου ὑπογράφονται ὁ συντάκτης Ι. Ι. Μάγερ καὶ ὁ τυπογράφος Δ. Μεσθενεύς. Καὶ κατὰ τοῦτο τὸ ἔτος ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Μεσθενέως δύο βιβλία, ἥτοι· Θεωρία γενικὴ περὶ τῶν διαφόρων διοικητικῶν συστημάτων καὶ ἐξαιρέτως περὶ τοῦ κοινοβουλευτικοῦ, μεθ' ἣν ἔπεται πραγματεία σύντομος περὶ τῶν εἰρηνοποιῶν καὶ ὀρκωτῶν κριτῶν τῆς Ἀγγλίας, κατὰ τοὺς ἀρίστους Γάλλους καὶ Ἀγγλοὺς συγγραφεῖς, ὑπὸ Α. Πολυζωίδου. Τύποις καὶ ἀναλώμασι Δ. Μεσθενέως. Ἐν Μεσολογγίῳ. 1825, 16ον σελ. πδ', 62 (ἰδὲ Π. Λάμπρου Κατάλ. Γ', ἀρ. 232). — Καὶ τὸ ἄλλο· Ὕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἔγραψε Διονύσιος Σολωμὸς Ζακύνθιος τὸν Μάιον μῆνα 1823. Inno alla Libertà Dionisio Solomo da Zacinto scrisse il Mese di Maggio 1823 — Volgarizzato in Prosa Italiana da G. Grassetti Prof. di Lettere Italiane e Latine in Zante Edizione III. — Ἐν Μεσολογγίῳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Δ. Μεσθενέως 1825, 8ον σελ. 67· ἐλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ (ἀντέγραψα ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ). — Κατὰ τὸ τρίτον ἔτος 1826 ἐπῆλθεν ἡ καταστροφὴ ἣν ἀνωτέρω περιέγραψα.

Ἄς ἐπαναλάβωμεν ἐν συντόμῳ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Μεσολογγίῳ τυπογραφίας. Τὸ πρῶτον πισστήριον ἐκόμισεν ἐκεῖ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυρο-

κορδατος κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1822, καὶ δὴ τὸ γαλλικόν, διὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐκτυπωθῇ ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος ἐν Κορίνθῳ κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1822 ὑπὸ τοῦ Ι. Φιλήμονος. Ἐν Μεσολογγίῳ ἐξετυπώθησαν δι' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Π. Πατρικίου τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» ἀπὸ 18 Δεκεμβρίου 1823 μέχρι 16 Ἀπριλίου 1824, καὶ τοῦ Σπ. Τρικούπη Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν λόρδον Βύρωνα. Ἀπὸ τῆς 20 Ἀπριλίου 1824 ἀρχεται ἐργαζόμενον ὑπὸ τὸν Δ. Μεσθενέα νέον ἀγγλικὸν τυπογραφεῖον κομισθὲν ὑπὸ τοῦ Λ. Στάνχωπ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐτυπώθησαν τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 32 τοῦ ἔτους 1824 μέχρι τῆς καταστροφῆς κατὰ Φεβρουάριον 1826, ἐνῶ τὸ γαλλικὸν πιεστήριον μετακομίσθη ἐκ Μεσολογγίου κατὰ τὸν Ἀπρίλιον 1825 εἰς Ναύπλιον.

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται τῆς ἱστορίας τῆς πρώτης ἐν Μεσολογγίῳ τυπογραφίας δὲν ἦσαν γνωσταὶ μέχρι τοῦδε, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐσφαλμένης ἐπιγραφῆς σιδηροῦ τινος πλαισίου τυπογραφικῆς μηχανῆς, σωζομένου ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς ἐνταῦθα Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ ὅποιον διηρμηνεύθη οὕτως· Τμῆμα τοῦ πρώτου εἰς τὴν Ἑλλάδα κομισθέντος πιεστηρίου, δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Φερμίνου Διδότου κατὰ τὸν ἀγῶνα, δι' οὗ ἐξετυποῦτο ὑπὸ τοῦ Ι. Μάγερ ἡ ἡμερίς τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» ἐν Μεσολογγίῳ. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη σφάλλεται κατὰ πρῶτον εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ πιεστηρίου τούτου ὡς πρώτου κομισθέντος εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι τὴν θέσιν ταύτην κατέχει, ὡς ἄλλοτε ἀπέδειξα, τὸ ὑπὸ τοῦ Δ. Ὑψηλάντου ἐκ Τεργέστης κομισθὲν εἰς Καλάμας τῷ 1821 καὶ ἀπολεσθὲν ἐν Κορίνθῳ τῷ 1822. Κατὰ δεύτερον δὲ σφάλλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ εἰς Μεσολόγγιον κομισθὲν πιεστήριον ἦτο δῶρον τοῦ Διδότου. Τὸ ὑπὸ τοῦ μεγάλου ἐν Παρισίοις φιλέλληνος δωρηθὲν τυπογραφεῖον δὲν ἐκομίσθη εἰς Μεσολόγγιον, ἀλλ' εἰς Ὑδραν, ὅπως εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην θέλω ἐκθέσει. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή δέον κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ διορθωθῇ οὕτως· Τμῆμα τοῦ ὑπὸ τοῦ Λ. Στάνχωπ εἰς τὴν Ἑλλάδα κομισθέντος πιεστηρίου, δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ ἐν Λονδίνῳ κατὰ τὸν ἀγῶνα φιλελληνικοῦ Κομιτάτου, δι' οὗ . . . κτλ.

Θὰ ἐξετάσωμεν τῶρα, τί ἀπέγιναν τὰ ἄλλα τρία πιεστήρια τοῦ Στάνχωπ. Δι' ἐπιστολῆς τοῦ ἀπὸ 7 Ἰανουαρίου 1824 προσφέρει τὸ ἕτερον τυπογραφεῖον εἰς τὴν Γενικὴν Διοίκησιν τῆς Ἑλλάδος, ἵνα εἰς τὴν ἔδραν αὐτῆς ἰδρυθῇ ἡμερίς, δηλοῖ δὲ ὅτι ἀπηυθύνθη ἤδη πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις κύριον Ψύλλαν, ὅπως οὗτος ἀναλάβῃ τὴν σύνταξιν αὐτῆς. Ἡ δὲ Κυβέρνησις, διὰ τῆς ἐκ Κρανιδίου ἀπὸ 17 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἀπαντήσεώς

της (σελ. 290), ἀποδέχεται μὲν εὐχαρίστως τὴν προσφορὰν, χαρακτηρίζει δὲ ὡς καταλληλότερον συντάκτην τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισαμεν ἤδη ὡς συντάκτην τῆς ἐν Καλάμαις Ἑλληνικῆς Σάλπιγγος. Ἐν τῷ μεταξύ ἀπέστειλεν ὁ Στάνχωπ τὰ τρία ἀπομεινάντα πιεστήρια ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Γερμανοῦ ἱατροῦ Bojons ἐκ Μεσολογίου εἰς Ναύπλιον (ἐπιστ. 11 Μαρτ. '24 καὶ ἀπολογισμὸς σελ. 231). ὁ ἴδιος δὲ καθ' ὁδὸν ἤλλαξε διεύθυνσιν καὶ ἀντὶ εἰς τὴν ἔδραν τῆς Κυβερνήσεως ἐφθασεν εἰς Ἀθήνας, ὁπόθεν τῇ 8 Μαρτίου δηλοῖ, ὅτι ἐνεκα τῆς διχονοίας τῆς Κυβερνήσεως ἄδυναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἱδρυσιν τῆς ἐφημερίδος παρ' αὐτῇ, διατάσσει δὲ τὴν ἀποστολὴν ἀπασῶν τῶν ἀποσκευῶν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἀπεφάσισε νὰ ἐκδοθῇ ἀνεξάρτητός τις ἐφημερίς. Ἀλλὰ αἱ ἀποσκευαὶ κατεσχέθησαν ἐν Ναυπλίῳ ὑπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη, καὶ ἐδέησε ὁ Στάνχωπ νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως ἐκεῖ καὶ ἐνεργήσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν. Ἐκ Ναυπλίου δὲ ἀναφέρει τῇ 9 Ἀπριλίου 1824, ὅτι σκοπεύει νὰ στείλῃ τὸ μὲν τυπογραφικὸν πιεστήριον εἰς Αἴγινα πρὸς χρῆσιν τῶν Ἀθηναίων, τὸ δὲ ἐν λιθογραφικὸν νὰ δώσῃ πρὸς χρῆσιν τοῦ Νομοθετικοῦ σώματος, τὸ δὲ ἕτερον νὰ στείλῃ εἰς Ψαρᾶ.

Πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἀποφάσεων τούτων παραθέτω ἐν συντόμῳ τινὰ περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως. Λήγοντος τοῦ 1823 ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι δύο καταπολεμοῦντα ἀλλήλα κόμματα, καὶ δὴ τὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχον τὸν Θ. Κολοκοτρώνην, καὶ τὸ τῶν προκρίτων ὑπὸ τὸν Α. Μαυροκορδαῆτον καὶ Γ. Κουντουριώτην. Ἡ ἐν Ἀστρεὶ Β' Ἐθνικὴ Συνέλευσις εἶχε διορίσει τὸν Κουντουριώτην πρόεδρον τοῦ Ἐκτελεστικοῦ καὶ τὸ Ναύπλιον ἔδραν τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλ' ὁ Κολοκοτρώνης κατέχων στρατιωτικῶς τὴν πόλιν ταύτην, ἠμπόδισε τὴν εἰς αὐτὴν εἰσοδὸν τῶν δύο τῆς Κυβερνήσεως σωμάτων, τοῦ τε Ἐκτελεστικοῦ καὶ τοῦ Βουλευτικοῦ, τῶν ὁποίων δὲν ἀνεγνώριζε τὴν νομιμότητα. Εἰς τὴν κομματικὴν ταύτην ἐρίδα ἔμεινε μὲν αὐδέτερος ὁ Στάνχωπ, διέγνωσε δὲ ὅτι ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις ἦτο ἀδύνατον νὰ λειτουργῇ ἀνεξάρτητος τύπος πλησίον Κυβερνήσεως, ἣ ὁποία δὲν εἶχεν ἀναμφισβήτητον κύρος παρὰ τοῖς συμπολίταις αὐτῆς. Καὶ οὕτως ἀπεφασίσθη ἡ ἱδρυσις τῆς ἐφημερίδος ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γ. Ψύλλα.

Τὸ πρῶτον φύλλον τῆς «Ἐφημερίδος Ἀθηναίων», ἥς πλήρες σῶμα σφίζεται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς, ἐξεδόθη τῇ 20 Αὐγούστου 1824, τὸ δὲ δεύτερον μετὰ παρέλευσιν τριῶν ἐβδομάδων τῇ 6 Σεπτεμβρίου. Τὸ δεύτερον τοῦτο φύλλον φέρει ἐν τέλει μεγάλους γράμματα· «Τύποις

Ἀθηνῶν», ἐπὶ κεφαλῆς δὲ ἐδημοσιεύθη δικαιολογία τῆς διακοπῆς, λέγουσα· «ὄντας ἕως τῶρα τραβιγμέναις εἰς τὴν Σαλαμῖνα... ἀπεφασίσθη νὰ μετακομισθοῦν ἐδῶ εἰς τὴν Πατρίδα των». Ἐκ τούτων ἐξάγεται ἀναμφισβήτητως ὅτι ἡ «Ἐφημερίς Ἀθηνῶν» ἤρχισεν ἐκδιδομένη οὐχὶ ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ἐν Σαλαμῖνι, εἰ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ τυπωθέντος φύλλου δὲν γίνεται μνεία τῆς συμπτώσεως ταύτης, οὐδὲ ἀναγράφει αὐτὴν ὁ Διον. Σουρμελῆς (Ἰστ. τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ἀγῶνα, ἐκδ. Β', Ἀθην. 1853, σελ. 87 ἐ.) λόγον ποιούμενος περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐφημερίδος. Εἶδομεν δὲ καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Στάνχωπ διηύθυνε τὸ εἰς τοὺς Ἀθηναίους δωρηθὲν πισστήριον οὐχὶ εἰς Ἀθήνας ἀλλ' εἰς Αἴγιναν, καὶ τοῦτο διότι, ἔνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων περὶ τὴν Ἀκρόπολιν, οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀθηναίων εἶχαν εὖρει καταφύγιον εἰς τὰς νήσους. Διὰ τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐφημερίδος ὁ Στάνχωπ εἶχε καταβάλει λίρας 70 (Stanhope, σελ. 231 Ἀπολογισμός), ἡ δὲ ἐφημερίς ἐξετυποῦτο διὰ στοιχείων ἀγγλικοῦ τύπου, ὁμοίων πρὸς ἐκεῖνα τῶν «Χρονικῶν» τοῦ Μεσολογγίου. Ἐκτὸς τῶν ἐνδείξεων τούτων εὐρίσκουμεν καὶ εἰς τὸ κείμενον τῆς ἰδίας ἐφημερίδος τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ δῶρον τοῦ Στάνχωπ, ἀναχωρήσαντος κατὰ Μάιον 1824 ἐξ Ἑλλάδος, ἔφθασεν εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τὴν κατακράτησιν ἐν Ναυπλίῳ. Εἰς τὸ πρῶτον φύλλον ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Στάνχωπ ἀπὸ 20 Ἀπριλίου 1824, διὰ τῆς ὁποίας προσφέρει τὸ τυπογραφεῖον, καὶ ἡ ἀπὸ 10 Μαΐου ἀπάντησις τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηναίων, ἀποδεχομένου τὴν προσφορὰν. Ἀναφέρεται δὲ ῥητῶς, ὅτι τὸ παρὸν φύλλον εἶναι προϊόν τοῦ δωρηθέντος τυπογραφείου καὶ ὅτι ὁμοιον τοιοῦτον εὐρίσκεται ἐν Μεσολογγίῳ.

Ἐν Ἀθήναις ἐξηκολούθει ἐκδιδομένη δις τῆς ἐβδομάδος ἡ «Ἐφημερίς Ἀθηνῶν», ἥς τὸ πρῶτον ἔτος ἀριθμεῖ 103 φύλλα μέχρι τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1825. Τὸ δὲ δεύτερον ἔτος ἔφθασε μόνον μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 37 τῆς 15 Ἀπριλίου 1826, ὅτε ἔπαυσεν ἀποτόμως ἐκδιδομένη, ἔνεκα νέας ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων. Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου ὁ Ρεσίτ-πασᾶς διηυθύνθη κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἵνα ἐπιχειρήσῃ τὴν σχεδιασθεῖσαν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Ἀκροπόλεως. Οἱ Ἀθηναῖοι διὰ πολλῶν μαχῶν εἰς τὰ περίξ προσεπάθησαν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν προσέγγισιν τῶν ἐχθρῶν, τέλος ὅμως ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι, καὶ τὴν 3 Αὐγούστου 1826 ὁ Κιουταχῆς καταλαμβάνει τὴν κάτω πόλιν, πολιορκῶν τὴν Ἀκρόπολιν. Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην κατεστράφη καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις τυπογραφεῖον τοῦ Στάνχωπ, ὅπως ὀλίγον πρὸ αὐτοῦ εἶχε καταστραφῇ καὶ τὸ

ἐν Μεσολογίῳ (Χρόνος Ναυπλίου 1833 σελ. 13). Ἄλλ' ἐνῷ σῶζονται πολλὰ ἐκ τῆς ἐν Μεσολογίῳ τυπογραφίας ἐκδοθέντα βιβλία, οὐδὲν τοιοῦτον γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 25 φύλλον τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς ἐφημερίδος εὐρίσκομεν μὲν ἀγγελλόμενον· Σχέδιον ὀργανισμοῦ τοῦ ἀτάκτου στρατιωτικοῦ, παρ' ἐνὸς Πατριώτου—, ἀλλ' ὑποθέτω ὅτι ἡ ἐκδοσις αὐτοῦ εἶχε ματαιωθῇ ὑπὸ τῶν συμβάντων.

Ἡ ἔλλειψις ἐντύπων βιβλίων ἐκ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐν Ἀθήναις τυπογραφίας στερεῖ ἡμᾶς σπουδαίας τινὸς πληροφορίας, διότι ἡ τοῦ τίτλου σελὶς βιβλίου τινὸς ἤθελεν ἴσως δῶσαι ἀφορμὴν εἰς τὸν διευθύνοντα τὸ τυπογραφεῖον, ὅπως παραθέτῃ τὸ ὄνομά του, τὸ ὁποῖον σήμερον δυστυχῶς ἀγνοοῦμεν. Ἐὰν παρὰ τὴν ἔλλειψιν σχετικῶν πληροφοριῶν ἐπιχειρήσω ἐνταῦθα, νὰ καθορίσω τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν Ἀθήναις τυπογράφου, πράττω τοῦτο ἔχων τὴν πλήρη συνείδησιν, ὅτι ἐκφράζω μόνον ὑποθέσιν μήπω ἀποδεδειγμένην. Εἰς τὸ περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι τυπογραφίας ἄρθρον τῆς ἐφημερίδος *L'Abeille Grecque* (Αἴγινα 22 Μαρτίου 1828) ἀναφέρονται ὡς διδάσκαλοι τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Ἑλλάδι ἐργαζομένων τυπογράφων οἱ Κ. Τόμπρας, Π. Πατρίκιος καὶ Ν. Βαρότσης. Τὸν μὲν Πατρίκιον ἐγνωρίσαμεν κατὰ τὰ ἔτη 1823—24 ἐν Μεσολογίῳ καὶ ἀπὸ τοῦ 1825 διευθύνοντα τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον. Τὸν δὲ Τόμπραν θέλω ἀποδείξει δι' ἄλλης μελέτης ἐργασθέντα ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι 1828 ἐν Ὑδρᾷ, καὶ οὕτω μένει διαθέσιμος ὁ ἐκ Σαλῶνων (Ἀμφίρσης) Νικόλαος Βαρότσης, ὅστις εἶχεν ἐκμάθει τὴν τέχνην ἐν Βενετίᾳ, εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι οὗτος εἰργάζετο ἀπὸ τοῦ 1824 μέχρι 1826 ἐν Ἀθήναις εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Στάνχωπ.

Εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ Ἀγγλοῦ συνταγματάρχου εὐρίσκομεν καὶ ἄλλην περίεργον εἵδησιν, πολὺ ἐνδιαφέρουσαν διὰ τὴν μελέτην μας, διότι μανθάνομεν δι' αὐτῆς, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Στάνχωπ κομισθὲν τυπογραφεῖον δὲν ἦτο τὸ πρῶτον ἐν Ἀθήναις. Εἰς τὴν ἀπὸ 20 Μαρτίου 1824 ἐπιστολὴν ἀναγινώσκομεν, ὅτι εὗρεν ἐκεῖ πιστήριον χονδρῶς κατασκευασθὲν ὑπὸ ἐπιτηδείου τινὸς μηχανικοῦ, καὶ ὀλίγα στοιχεῖα προσελθόντα ἐκ τοῦ ἐν Κορίνθῳ τέως τυπογραφείου. Περὶ τῶν στοιχείων τούτων ὠμίλησα ἤδη ἐν τῇ περὶ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου μελέτῃ μου (Ἀρμονία 1901 σελ. 141), τὸ δὲ πιστήριον εἶχεν ἀναμφιβόλως κατασκευασθῇ πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν στοιχείων, τῶν σωθέντων ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐν Κορίνθῳ τυπογραφείου τοῦ Ὑψηλάντου. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν περὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἄλλην εἵδησιν, οὐδὲ ὁ Σουρμελῆς ἀναφέρει τι περὶ αὐτοῦ, ὥστε δὲν γνω-

ρίζομεν οὔτε πότε εἶχε κατασκευασθῇ, οὔτε ἂν ποτε ἐκρησιμοποιήθη. Πάντως ὁμως ἤργει κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Στάνχωπ, ἐλλείψει τυπογράφου, διότι οὗτος ἐν προηγουμένῃ ἤδη ἐπιστολῇ γράφει, ὅτι θέλει προμηθευθῇ τοιοῦτον ἐξ Ὑδρας. Οὐδὲ γνωρίζομεν, τί ἀπέγινε τὸ πρῶτον τοῦτο ἐν Ἀθήναις τυπογραφεῖον, δὲν θὰ σφάλλωμεν δὲ πολὺ παραδεχόμενοι, ὅτι ἔνεκα τῆς πλημμυλοῦς κατασκευῆς ἀφῆθη εἰς τὴν τύχην του μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ ἀγγλικοῦ πιεστηρίου, καὶ μετ' αὐτοῦ ἀπωλέσθη ἐντελῶς κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Ρεσίτ τῷ 1826. Καὶ οὕτως τελειώνει ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἐν Ἀθήναις τυπογραφίας.

Ἐκτὸς τῶν δύο τυπογραφικῶν πιεστηρίων ὁ Στάνχωπ εἶχε κομίσει εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δύο λιθογραφεῖα, τῶν ὁποίων ὁμως ὁ χειρισμὸς ἦτο τόσο δύσκολος, ὥστε χαρακτηρίζει αὐτὰ ὡς ἀκκτάλληλα διὰ τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸς ὁ Στάνχωπ μετὰ δύο Γερμανῶν, ἐνὸς ἀξιωματικοῦ καὶ ἐνὸς ξυλουργοῦ, προσεπάθησαν νὰ ἐκμάθωσι τὴν τέχνην, ἀλλὰ μετ' ὀλίγης ἐπιτυχίας. Ὑστερον προσελήφθη ὁ Γερμανὸς χαλκογράφος Gropius, ὅπως διευθύνῃ τὴν λιθογραφίαν, τὴν ὁποίαν ὁ Στάνχωπ, ὡς ἄνωτέρω εἶδαμεν, ἠθέλησε νὰ δώσῃ πρὸς χρῆσιν τοῦ νομοθετικοῦ σώματος (ἐπιστ. ἐκ Μύλων Ἀργους 10 Ἀπρ. '24). Τὸ ὅτι τὸ δῶρον ἐπραγματοποιήθη διδασκόμεθα ἐκ τῆς Ἐφημερίδος Ἀθηνῶν (1824 ἀρ. 1, σελ. 2), ἔχω δὲ ἀποδείξει ἄλλοτε (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 144), ὅτι τὸ λιθογραφεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ ἐν ἐκ τῶν τριῶν πιεστηρίων, ἐκ τῶν ὁποίων συνέκειτο κατὰ τὴν ἰδρυσιν αὐτοῦ τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον.

Τὸ δὲ ἕτερον λιθογραφεῖον, ἀπομείναν ἔτι ἐν Μεσολογίῳ, μετηνέχθη εἰτα δι' Ἀμφίσσης εἰς Αἰγιναν καὶ προωρίσθη ὑπὸ τοῦ Στάνχωπ ὡς δῶρον διὰ τὴν νῆσον τῶν Ψαρῶν (ἐπιστ. ἐκ Σαλῶνων 21 Ἀπρ. 1824). Εἰς τὸ ἐπίσημον ὁμως ἔγγραφον ὁ δωρητὴς ὁμιλεῖ περὶ τυπογραφικοῦ πιεστηρίου (a printing press, ἐν τῇ ἀγγλικῇ ἐκδόσει II 36), ὁ δὲ ναύαρχος Κ. Νικοδήμος (Ἰπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν, 2 τόμοι 1862 σελ. 399—400), παραπλανηθεὶς ἐκ τῆς λέξεως ταύτης, ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ πιεστήριον δὲν ἔφθασε πλέον εἰς τὰ Ψαρά. Ἀλλ' ὁ ἴδιος ἐξιστορεῖ κατωτέρω, ὅτι ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς καταστροφῆς ἦλθον δύο Γερμανοί, φέροντες λιθογραφίαν, ἣτις ἐσυστήθη ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου καὶ ἐλιθογράφησε διάφορα ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν. Οἱ δύο Γερμανοὶ ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ ἐφρονεύθησαν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς νήσου τῇ 20 Ἰουνίου 1824. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου ἀναφερθὲν λιθο-

γραφείον είναι αὐτὸ τὸ ὑπὸ τοῦ Στάνχωπ δωρηθέν, ὁμολογεῖ δὲ τοῦτο ῥητῶς καὶ τὸ μνημονευθὲν ἤδη ἄρθρον τῆς *Abeille grecque*, προσθέτον ἐν ὑποσημειώσει, ὅτι ἀπωλέσθη ἐν τῇ καταστροφῇ τῶν Ψαρῶν. Οἱ δύο Γερμανοὶ οἱ κομίσαντες τὴν λιθογραφίαν εἶναι βεβαίως οἱ ἴδιοι οἱ μετὰ τοῦ Στάνχωπ ἐν Μεσολογγίῳ ἐκμαθόντες τὴν λιθογραφικὴν τέχνην. Τὰ ὀνόματα τῶν δύο τούτων ἀνδρείως πεσόντων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας σφύζονται ἐν τοῖς ἀπολογισμοῖς τοῦ Ἀγγλοῦ συνταγματάρχου (σελ. 231), εἶναι δὲ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς *Klempe* καὶ ὁ ξυλουργὸς *Jacobi*.

Οὕτω τὰ ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν φιλελλήνων δωρηθέντα πιστήρια ἐγίναν θύματα τοῦ ἀγρίου θεοῦ τοῦ πολέμου, ἐξαίρεσι μόνον τοῦ παρὰ τῇ κυβερνήσει λιθογραφείου. Ἀλλ' ἐνῷ τὸ σωθὲν ταῦτο οὐδὲν τὸ σπουδαῖον ἐπραξεν, ἀποτελοῦσιν αἱ ἐκ τῶν πιστηρίων τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐκδοθεῖσαι ἐφημερίδες ἀνεκτιμήτους ἱστορικὰς πηγὰς, τῶν ὁποίων τὴν ἔλλειψιν διὰ τὰ προηγούμενα ἔτη 1821—1823 θρηνοῦσιν οἱ ἱστοριογράφοι. Ὡς ἐκ τούτου δὲ νομίζω, ὅτι δὲν κρίνω ὑπερβολικῶς τὸν Ἀγγλὸν συνταγματάρχην *Leicester Stanhope* ὡς θεμελιωτὴν τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοσιογραφίας, διότι οὗτος ἐνήργησε τὴν ἰδρύσιν τριῶν ἐφημερίδων καὶ διὰ γενναίων συνδρομῶν ὑπεστήριξεν οὐχὶ μόνον ταύτας, ἀλλὰ καὶ τὰς μεταγενεστέρας ἐπιχειρήσεις ἄλλων προσώπων. Καὶ εἶναι μὲν ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐφημερίδες θὰ ἐξεδίδοντο καὶ ἄνευ τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν συνδρομῶν τοῦ Στάνχωπ, ἀλλὰ τὸ ἀποτυχὸν ἐν Καλάμαις πείραμα ἀποδεικνύει, ὅτι τοῦτο δὲν θὰ ἐγίνετο ἢ πολὺ ὕστερον, ἐνῷ τῶρα τὸ δοθὲν πρᾶγμα παρεκίνει πρὸς μίμησιν. Εἰς τὴν μετ' οὐ πολὺ ἰδρύσιν νέων ἐφημερίδων θὰ ἐπέδρασεν ἰσως κατὰ τι καὶ ὁ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν ἀνταγωνισμὸς. Ἡ Πελοπόννησος καὶ αἱ νῆσοι ἡσθάνοντο ἑαυτὰς μειονεκτούσας ἀπέναντι τῶν δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Στερεᾶς, αἱ ὁποῖαι ἠδύναντο διὰ τοῦ τύπου νὰ δώσωσι μεγαλυτέραν διάδοσιν, ἐπομένως καὶ μεγαλύτερον κύρος εἰς τὰς γνώμας αὐτῶν, καὶ ἐζήτησαν διὰ τῆς ἰδρύσεως ἰδίων ὀργάνων νὰ ἀντικρούσωσι τὸ πλεονέκτημα ἐκείνων. Ὑπὲρ δὲ τοῦ Στάνχωπ ἀπομένει ἀναμφισβητήτως ἡ ὑπ' αὐτοῦ προσφερομένη ἐκδούλευσις, ὅτι διὰ τῆς πείρας ἀπέδειξε τρανότατα εἰς τοὺς ἀνθισταμένους προὔχοντας τὴν διὰ τὸν δημόσιον βίον μεγάλην ὠφελιμότητα ἀνεξαρτήτου δημοσιογραφίας.